

Ролята на държавата в областта на възпитанието

Петрана Стойкова*

Социализацията протича под въздействието на различни фактори – семейство, училище, средства за масова информация, връстници и т.н. Всички те влияят с различна сила в зависимост от интензивността и присъствието им в живота на детето. Семейството, обаче е това, което играе основна роля в живота на индивида. Тогава, когато то вече не е в състояние да изпълнява своите социализиращи и възпитателни функции, те се изземват от обществото и неговите институции¹. Държавата не може да остане безучастна както към проблемите на семейната институция, така и към въпросите свързани с възпитателния процес в училището.

Ключови думи: социализация, възпитание, семейство, училище, държава

Социализация и възпитание

Социализацията е един процес на интеграция на индивида в генералната система на обществото. По думите на Мохамед Шеркауи [M.Chergaoui, 1986] тя е една трансформация от асоциално към социално съществуване, усвояване на категории на мислене, система от идеи, вярвания, традиции, морални ценности (Иванов, 1998:4). Тя е процесът, при който човешката личност възприема и интериоризира през своя живот социо-културните елементи на средата, интегрира ги към структурата на своята личност под влияние на опита и значимите други и се адаптира към социалното обкръжение където живее [Rocher,1968](Миленкова, 2010:7).

Социализацията се разбира традиционно като процес на интериоризация на групова култура (ценности, норми) от членовете на една група. Благодарение на нея обществото може да съществува и да контролира човешкия живот (Иванов, 1998:5).

Различните разбираня, свързани със същността на социализацията могат да се систематизират в две методологически оси: като отношение на индивида и обществото и между времето и пространството. Според Иванов (1998) анализът показва, че съществуват две основни парадигми (Иванов, 1998:6):

- холистична и структуралистична (кондиционна парадигма) (Е. Дюркем, П. Бурдийо, Р. Будон и др.) – социализацията се разбира като адаптация към обществото (приоритет има обществото). Акцентира се на детерминацията от структурите, съответно на темпоралното развитие на човека, на „глобалното” външно върху „вътрешното”²;

- атомистична, индивидуалистична и либерална (интеракционна парадигма) (М. Вебер и др.) – социализацията е интеракция между социализатори и социализирани, в хода на която се насочва развитието на последните (приоритет имат индивидите и техните действия). При това актьорите не са свободни, а реализират определени комплекси от действия, които са подредени и мотивирани от социалната структура.

Няма универсална концепция, която да разкрива всички страни на процеса на социализация. Същевременно в редица свои елементи теориите са засичат, което е свидетелство за взаимна зависимост и приемственост (Иванов, 1998:7).

Идеите за социализацията са свързани с един модел на човешкия индивид като активно усвояващ действителността. В този смисъл ролята на възпитанието е значима, защото чрез него се създава социалното цяло, а единичните желания се подчиняват на колективната воля [Дюркем] (Миленкова, 2010:8).

Според Е. Дюркем (2006), възпитанието е „въздействието, оказвано от възрастните поколения върху онези, които още не са узрели за социалния живот. То има за цел да създаде и да развие в детето определен набор от физически, интелектуални и нравствени качества, които и политическото общество като цяло, и специалната среда, за която то в частност е предопределено, изискват от него” (Дюркем, 2006:18).

От тази дефиниция следва, че възпитанието се състои в методичната социализация на младото поколение (Дюркем, 2006:19). За да съществува възпитание трябва да е налице възрастно поколение и подрастващо поколение, както и въздействие, упражнявано от първите върху вторите (Дюркем, 2006:14).

Освен това, Дюркем счита, че не съществува общество, в което възпитателната система да не показва двойствен аспект: тя е едновременно единна и

множествена (Дюркем, 2006:14). Съществуват толкова различни видове възпитание, колкото различни среди има в обществото. Така например, градското възпитание е различно от селското, възпитанието на буржоата се отличава от възпитанието на работника. Не би трябвало, обаче възпитанието да зависи от случайността, от това къде си се родил. Според Дюркем (2006) „дори, ако моралното съзнание на нашето време бъде удовлетворено по този пункт, все пак от това възпитанието не би станало по еднакво”. Даже, ако кариерата на всяко дете не е предопределена – поне в по-голямата си част – от сляпата наследственост, моралното многообразие на професиите неизменно би причинило голямо педагогическо разнообразие. Всяка професия съставлява среда *sui generis*, която изисква особени способности и специализирани познания, където властват определени идеи, определени навици, определени начини на виждане на нещата; и тъй като детето трябва да бъде подготвено с оглед функцията, която е призвано да изпълнява, възпитанието от известна възраст насетне не може да остава едно и също за всички субекти, към които се прилага (Дюркем, 2006:14-15).

Колкото и да са важни, обаче тези специализирани възпитания не са цялото възпитание. Те не са си самодостатъчни навсякъде, където ги наблюдаваме. Различават се едни от други само от една определена точка, отвъд която се смесват. Всичките почиват върху обща основа. Няма народ, при който да не съществува известно количество идеи, чувства и практики, които възпитанието да не трябва да предаде на всички деца, независимо към коя социална категория принадлежат. Обществото може да живее само, ако между неговите членове съществува достатъчна хомогенност: възпитанието възпроизвежда и усилва тази хомогенност, като укрепва в душата на детето основните сходства, които колективният живот изисква (Дюркем, 2006:15-17).

На родителите се пада да ръководят интелектуалното и нравствено развитие, както те го разбират. Така възпитанието се схваща по същество като частна и семейна работа. От тази гледна точка държавата е длъжна да се ограничава до спомагателна роля, компенсираща семейното възпитание (Дюркем, 2006:27).

Възпитанието за разлика от социализацията е преднамерен, целенасочен, предварително замислен и организиран процес. Р. Йорданова (2006) отбелязва, че от педагогическа гледна точка, този процес е система от взаимодействащи си компоненти – цели, задачи, принципи, форми, методи, средства, съдържание и е насочен към конкретен резултат, който обединява усилията на страните включени

във възпитателното взаимодействие – ръководещи и ръководени педагогически субекти. В семейството по правило възпитателният процес се ръководи от родителите, които са носители на формална (педагогическа) и неформална, базирана на личен авторитет власт (Йорданова, 2006:100)³.

Семейството: пространство на несигурността.

Социализацията на личността започва в семейството и се решава главно в детството, определяно като „златен период“, защото тогава се създават всички личностни нагласи. (Иванов, 1998:88).

Ако в традиционното общество ценности и образци на поведение се предават от най-възрастните към по-младите и миналото представлява висока ценност, в модерното общество значение придобива настоящето и образците на поведение са възрастните сега и в момента – родители, учители, политически лидери и пр., то постмодерната ситуация предполага криза на авторитетите и регулация на настоящето чрез очакванията за бъдещето (Проданов, 2006:17)⁴. Според В. Проданов (2006) това означава, че „в редица отношения по-скоро възрастните започват да се опитват да възпроизвеждат това, което правят младите, непрекъснато нахлуват нови стилове на живот и правила. Предходните ясни граници на възрастови роли и приемливо поведение се размиват. Родителите рано губят авторитета си на социализационни субекти, които знаят повече от по-младите и познават определение правила по-добре. Но това става валидно и за политици и за публични авторитети. Изобщо строгите образци, чрез които човек е възпитаван в модерното училище и системи, започват да избледняват и изчезват“ (Проданов, 2006:17).

Постмодерността се свързва с началото на кризата на политическите институции, училището и семейството, която продължава и до днес. Световните тенденции показват, че те загубват позиции и намаляват авторитета си в обществото (Петрова, 2008:120)⁵.

Семейството изпада в криза, при която не може да запази основната си форма на съществуване – брака; осъществява транслирането на социалните ценности; социализира и духовно да формира подрастващото поколение. То претърпява фундаментални структурни и функционални трансформации, в резултат на които настъпва промяна във властовата му система и възпроизводителната му функция. Семейството все повече се превръща в затворено и непроницаемо за публичния поглед частно, доминирано от интимността пространство. Според Е. Петрова (2008)

може да се каже, че то все повече наподобява паноптикумът на М. Фуко, но същевременно се и различава от него. Тя посочва, че „при паноптикумът на Фуко, тероризмът и престъпността, асиметричното наблюдение на затвореното пространство е външно. Малкото хора, отвън, наблюдават многото хора, вътре, директно и индиректно – чрез използване на техника. При семейството наблюдението е отвътре, главно от децата и останалите близки (родители, баби и дядовци), ако то е в по-широк генерационен състав. То е директно и много рядко, при предстоящи разводи и съдебни дела се използват технически средства”. Общото между двата типа наблюдение е, че намиращите се вътре в доброволно затвореното (семейството) и принудително затвореното пространство (затворът) не знаят кога са наблюдавани, като при семейството в някои случаи се оказва, че не се предполага, че то е наблюдавано от децата. Превръщането на семейството в затворено пространство го разделя и отдалечава от публичното пространство. Социализацията, която то извършва се оказва нерелевантна на функционалните искания на публичното пространство (Петрова, 2008:120-121).

Според Петрова (2008) съвременното семейство смело се разграничава от сферата на публичното пространство. Създават се условия за превръщането на семейството в зона на силен морален натиск и физическо насилие, които са индикатор за съществуването на сериозни проблеми в него, предизвикани от неспособността му за самоконтрол и регулация на вътрешносемейните отношения (между съпрузите или съвместно живеещите партньори и между родителите и децата) и от нежеланието му да поеме отговорност за децата, а оттам и за тяхната социализация и формиране като граждани на обществото. Семейството не може, поради неподготвеност или нежелание, да изпълнява своите социални функции (Петрова, 2008:121).

Под името семейство днес се подвеждат както традиционното нуклеарно семейство, разширеното семейство, така и форми на семеен живот, които са били немислими само преди 50 години (напр. съжителство без брак или брак между хомосексуални двойки). Според К. Коев, успоредно съществуване водят различни исторически формирали се типове семейство, поставяйки в ситуация на несигурност самата представа за семеен живот (Коев, 2009:77)⁶.

Появява се феномен, който някои автори наричат „постмодерно семейство”. Още в средата на 70-те години Шортър говори за три важни негови характеристики: безразличие на подрастващия към идентичността на семейството; нестабилност на

живота на семейната двойка, съпроводена с бързо нарастване на равнището на разводи; разрушаване на представата за нуклеарното семейство като „гнездо”, резултат от еманципирането на жената, включването ѝ в публични дейности и кариера. Социалните, физическите и символните контексти, в които е включено семейството, се променят много бързо. Голяма част от живота на индивидите е опосредствана от електронна и символична, откъсната от семейството среда. Все повече контакти са електронно зависими, а конфликтите са повече символични, отколкото физически (Проданов, 2006:19-21).

В съвременното общество бракът става все по-лабилен, стремежът към пълното задоволяване на потребностите на включените в семейството лица води до търсене на нови, по-съвършени модели на съжителство на двамата партньори, до съществени изменения на функциите на семейството.

В книгата си „Рисковото общество”, Улрих Бек (2013) отбелязва, че „за мнозина бягството от брака и семейството е един вид *безграничен индивидуализъм...*” (Бек, 2013:211). Според него „в резултат от обстоятелството, че динамиката на индивидуализацията продължава и в семейството, формите на съвместен живот започват *като цяло* се променят”. Той допълва, че отслабва връзката между семейството и индивидуалната биография. Семейството за цял живот, което приютява в себе си обединените в него родителски биографии на мъжете и жените, се превръща в граничен случай, а правило става специфичното за конкретните житейски фази колебание между различни временни семейства, съответно *несемейни* форми на съвместен живот (Бек, 2013:204).

С процеса на индивидуализация вътре в семейството (както показват Елизабет Бек-Гернсхайм и Мария Рерих, цитирани от Бек (2013)) се променят и социалните отношения, както и качеството на връзката с детето. Детето става пречка в процеса на индивидуализация, коства труд и пари, непредвидимо е, обвързва и обърква старателно начертаните всекидневни и жизнени планове, но тъкмо това го прави от друга страна незаменимо. Отношението към него „се превръща в *последното запазило се първично отношение, което не подлежи на прекратяване и замяна*” (Бек, 2013:209). Броят на ражданията спада, значението на детето, обаче се увеличава. Детето се превръща в „*последната опора, спасяваща от самотата*, която хората могат да изградят, за да компенсират изплъзналите им се възможности за любов” (Бек, 2013:210), което на практика води до изменения във формалната и неформалната власт на родителя във възпитателния процес.

Някои изследователи считат, че във връзка с дълбоките изменения в историческото развитие на брака и семейството (особено през втората половина на XX в.) тези институции нямат бъдеще. Те разглеждат промените като симптом за криза в брака и семейството (Енциклопедичен речник по социология, *семейство*).

Семейството срещу държавата

Семейството стои в основата на целия социален живот. То е основен социален фактор с най-продължително и силно въздействие върху формирането, развитието, реализацията на личността в обществото. Няма друга социална общност, която да оказва такова комплексно и трайно влияние върху човека. Семейството „притежава присъщи само на него функции, които определят влиянието му както върху цялостната социална организация, така и върху индивидуалното битие на човека. Най-важни са функциите му като възпитателна среда” (Йорданова, 2006:97-98)⁷. Именно семейството поставя основите на личността, пренася господстващите ценностно-нормативни еталони в обществото и ги предава на новото поколение (Йорданова, 2006:99)⁸.

Възпитателно-социализиращата функция на семейството⁹ го превръща в основна ценност за общественото развитие. Не случайно, според данни от четвъртата вълна на Европейското изследване на ценностите (European Values Survey 2008/2009 г.), обхващащо 44 страни, семейството заема първо място по важност в човешкия живот на българите, като в това отношение те се доближават до много високите проценти в Германия, Чехия и САЩ. Семейството заедно с религията и работата се смятат за опорни точки на сигурното съществуване (Коев, 2009:69,77)¹⁰.

В този смисъл се налага необходимостта „да бъде закърпена разпадащата се семейна хармония” (Бек, 2013:213). Бек отбелязва, че някои смятат, че „от помощ биха могли да бъдат целенасочените „курсове по семейно възпитание”. За други основната семейна терапия е изборът на брачен партньор да се възложи на професионални специалисти. Трети от своя страна смятат, че проблемите ще се разрешат едва тогава, когато имаме достатъчно служби за брачни консултации и терапевтични институции. От порнографията през легализираните аборти до феминизма – всичко е „виновно за кризата на семейството” и изисква съответните контрамерки” (Бек, 2013:214).

Според Бек „който действително иска да възстанови нуклеарното семейство във формите от 50-те години, трябва да върне часовниците на модернизацията, което

ще рече жените да бъдат изтласкани от пазара на труда, при това не само скрито – например чрез помощи за майчинство или чрез подобряване на имиджа на домакинския труд, но и открито”. Те трябва да бъдат изтласкани не само от пазара на труда, но и от образованието, да се увеличи разликата в заплащането, най-накрая да се премахне юридическата равнопоставеност, да се провери дали бедата не е започнала още с всеобщото изборително право, да се ограничат или забранят мобилността, пазарът, новите медии и информационните технологии и т.н. Накратко, авторът отбелязва, че „неразполовимите принципи на модерността би трябвало да бъдат *разполовени* и да бъдат приписани като естествени на единия пол, а другия да бъде лишен от тях, и то веднъж завинаги” (Бек, 2013:214).

Става ясно, че държавата, като основна социално-политическа организация на обществото, чрез механизма си на правно регулиране, единствено може да съдейства за ограничаване на кризата на семейната институция, да повлияе върху възпитателната роля на семейството, а от тук и върху всички останали социализиращи фактори.

Като основен социализиращ фактор, семейството има уникалната възможност да стимулира и съответно - ограничава въздействието на всички останали фактори на средата. Според Йорданова, обект на родителски контрол могат да бъдат сфери като: успех и поведение в училище; отношенията с приятели; норми, ценности, културни образци, поведение в семейството; поведение в обществото; отношение към възрастните; свободното време; филми и предавания, които гледа; музиката, която слуша; Интернет и компютърни игри; къде и с кого излиза детето, особено вечер; час за прибиране през деня; вечерен час; местата (заведенията), които посещава детето и др. (Йорданова, 2006:100)¹¹. Колкото повече кризата в семейството се задълбочава, толкова повече нараства необходимостта от по-голяма намеса във възпитанието от страна държавата.

Въпреки че семейството е основна институция на социализацията и възпитанието „се схваща по същество като частна и семейна работа” (Дюркем, 2006:27), осъществяваният контрол от родителите, тяхната авторитарна власт и демократичния стил във възпитание се определят от нормите и правилата към които се придържат, от целите към които се стремят и средствата с които се постигат. В голяма степен обществото, посредством държавата, участва активно във възпитателния процес като определя ръководните принципи на своите членове.

Съвсем правилно Дюркем (2006) определя, че възпитанието е по същество социална функция и държавата не може да не се интересува от него и всичко, което възпитанието трябва да бъде, в някаква степен е подчинено на нейното въздействие. Държавата облекчава семейното възпитание като предоставя училища, в които родителите, ако пожелаят могат да изпратят своите деца, не остава чужда и на случващото се в училищата, за които не отговаря пряко, възлага изпълнението на възпитанието на лица, ползващи се с определени гаранции, не допуска политизиране на училищното възпитание, както и налагане на собствените принципи от страна на възпитателя и посочва най-главните принципи, които съществуват в основата на нашата цивилизация - уважението към разума, науката, идеите и чувствата, залегнали в основата на демократичния морал, като осигурява преподаването им в училищата си и следи за това, децата да знаят за тях и навсякъде за тях да се говори с нужното уважение (Дюркем, 2006:27-30).

Държавата не може да остане безучастна както към проблемите на семейната институция, така и към въпросите свързани с възпитателния процес в училището. Стабилитетът на съвременното общество, характеризиращо се с дезинтегрираност, все повече налага необходимостта от държавна регулация.

Литература

1. Бек, У. (2013). *Рисковото общество*. ИК „Критика и хуманизъм”, София.
2. Драмалиев, Л. (2000). *Философски увод в морала и правото*. Изд. „СИЕЛА”, София.
3. Дюркем, Е. (2006). *Да мислим възпитанието*. Изд. „Сонм”, София.
4. Иванов, И. (1998). *Серия „Педагогическа социология”, Социализацията*. Изд. „АКСИОС”, Шумен.
5. Иванов, И. (1998). *Семейна педагогика*. Изд. „АКСИОС”, Шумен.
6. Маринова, Е. (2003). *Поведение и морално развитие*. Изд. „Ситроник” ООД, Варна.
7. Маринова, Е. (съст.). (2006). *Морал и социализация на децата и младежите в България*. Изд. „Фабер”, В. Търново.
8. Маринова, Е. (съст.). (2008). *Етика и социален риск. Етически студии*. Изд. „Фабер”, В. Търново.
9. Миленкова, В. (2010). *Социални измерения на образованието*. „Унипрес”, София.
10. *Енциклопедичен речник по социология*.
11. *Социалните науки и социалната промяна в България*.(1998). Академично издателство „Марин Дринов”, София.
12. Фотев, Г. (1999). *Криза на легитимността*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, София.

13. Фотев, Г. (2009). *Ценности срещу безпорядък*. Изд. „Изток-Запад”, София.
14. Фотев, Г. (съст.). 2009. *Европейските ценности в днешното българско общество*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, София.
15. Durkheim, E. (1953). *Sociology and Philosophy*. COHEN & WEST LTD, London.

---

¹ Маринова, Е. (съст.). 2006. *Морал и социализация на децата и младежите в България*. Изд. „Фабер”, В. Търново, Йорданова, Р. „Родителският контрол – морална и социална отговорност на семейството”, (стр. 96-102), стр. 97-98.

² Бурдийо говори за т.н. „онтологично съучастничество“ - процес, при който социалните полета обуславят хабитусите на агентите вписани (участващи) в тях. Френският социолог, обаче не изключва възможността в процеса на борби агентите да видоизменят полетата, чиито залози за приели в тяхна полза. В това отношение той не може да се смята като типичен представител на (въпросното) направление.

³ Маринова, Е. (съст.). 2006. *Морал и социализация на децата и младежите в България*. Изд. „Фабер”, В. Търново, Йорданова, Р. „Родителският контрол – морална и социална отговорност на семейството”, (стр. 96-102).

⁴ Цит. Проданов, В. От модерна към постмодерна ситуация в морала и социализацията на децата и младежта. Маринова, Е. (съст.). 2006. *Морал и социализация на децата и младежите в България*. Изд. „Фабер”, В. Търново.

⁵ Цит. Петрова, Е. Морална чувствителност към риска в социалното и виртуалното пространство. Маринова, Е. (съст.). 2008. *Етика и социален риск. Етически студии*. Изд. „Фабер”, В. Търново.

⁶ Фотев, Г. (съст.). 2009. *Европейските ценности в днешното българско общество*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, София. Коев, К. *Ценностни трансформации и преживявания на несигурността* (стр.65-85).

⁷ Маринова, Е. (съст.). 2006. *Морал и социализация на децата и младежите в България*. Изд. „Фабер”, В. Търново, Йорданова, Р. „Родителският контрол – морална и социална отговорност на семейството”, (стр. 96-102). Цит. по Василев, Д.2000. Теория на възпитанието (стр.170-171), първо издание (издателство „МАКРОС-2000”).

⁸ Маринова, Е. (съст.). 2006. *Морал и социализация на децата и младежите в България*. Изд. „Фабер”, В. Търново, Йорданова, Р. „Родителският контрол – морална и социална отговорност на семейството”, (стр. 96-102).

⁹ Една от фундаменталните функции на семейството е възпитателно-социализиращата.

¹⁰ Фотев, Г. (съст.). 2009. *Европейските ценности в днешното българско общество*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, София. Коев, К. „*Ценностни трансформации и преживявания на несигурността*”, (стр.65-85).

¹¹ Маринова, Е. (съст.). 2006. *Морал и социализация на децата и младежите в България*. Изд. „Фабер”, В. Търново, Йорданова, Р. „Родителският контрол – морална и социална отговорност на семейството”, (стр. 96-102).